

ha çok ahlâk ve tasavvuf eserlerinin konusu olmuştur (ayrıca bk. İHLÂS).

BİBLİYOGRAFYA :

Lisânü'l-'Arab, "nvy" md.; *Tâcü'l-'arûs*, "nvy" md.; Wensinck, *el-Mu'cem*, "nvy" md.; a.mlf., "Niyya", *El*² (İng.), VIII, 66-67; *Müsned*, I, 297; V, 183; Dârimî, "Mu'kaddime", 27, "Rikâk", 70, "Cihâd", 23; Buhârî, "Bed'ül-vahy", 1, "Rikâk", 31; İbn Mâce, "Cihâd", 13, "Zühd", 9; Ebû Dâvûd, "Tâlâk", 11; Muhâsibî, *er-Ri'âye li-hukû-kullâh* (nşr. Abdülkâdir Ahmed Atâ), Kahire 1390/1970, s. 280-293; İbn Ebû'd-Dünyâ, *el-İhlâş ve'n-niyye* (nşr. İyâz Hâlid et-Tabbâ'), Dimaşk 1413/1992; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir* (nşr. Hamdî Abdülmecîd es-Selefi), Beyrut 1405/1985, VI, 185; İbn Fûrek, *Kitâbü'l-Hudûd fi'l-uşûl* (nşr. Muhammed es-Süleymânî), Beyrut 1999, s. 116; İbn Hazm, *el-İhkâm* (nşr. Ahmed M. Şâkir), Kahire, ts. (Matbaatü'l-âsime), II, 706-717; Gazzâlî, *İhyâ*², IV, 361-393; Şehâbeddin el-Karâfî, *el-Ümniyye fi idrâki'n-niyye*, Beyrut 1404/1984; a.mlf., *ez-Zâhire* (nşr. Muhammed Haccî), Beyrut 1994, I, 240-242, 306, 367; III, 136, 197; a.mlf., *el-Furûk*, Beyrut, ts. (Dârü'l-ma'rife), I, 178-186, 225-229; III, 64-73, 163-165; İbn Kayyim el-Cevziyye, *İ'lâmü'l-muvakkıfîn* (nşr. Tâhâ Abdürraûf Sa'd), Beyrut, ts. (Dârü'l-cil), II, 178-183; III, 98-336; a.mlf., *Medâricü's-sâlikîn*, Kahire, ts. (Dârü'l-hadîs), II, 93-101, 374-390; Tâceddin es-Sübkî, *el-Eşbâh ve'n-nezâ'ir* (nşr. Âdil Ahmed Abdülmevcûd – Ali Muhammed Muavvaz), Beyrut 1411/1991, I, 54-93; Şemseddin el-Kirmânî, *Şerhu'l-Buhârî* (Buhârî, *eş-Şâhih* içinde), Beyrut 1401/1981, I, 15-24; Şâtibî, *el-Muwâfâkât*, II, 107-119, 323-414; İbn Receb, *Câmi'u'l-'ulûm ve'l-hikem* (nşr. Suayb el-Arnaût – İbrâhim Bâcis), Riyad 1419/1999, I, 59-92; Bedreddin el-Aynî, *Ümde-tü'l-kârî*, Kahire, ts. (İdâretü't-tibââtü'l-müniriyye), I, 16-35; Süyûtî, *Muntehe'l-âmal fi hadîsi inneme'l-a'mâl* (nşr. Mustafa Abdülkâdir Atâ), Beyrut 1406/1986; a.mlf., *el-Eşbâh ve'n-nezâ'ir* (nşr. Muhammed el-Mu'tasim-Billâh el-Bağdâdî), Beyrut 1407/1987, s. 38-122; İbn Nüceym, *el-Eşbâh ve'n-nezâ'ir*, Beyrut 1405/1985, I, 51-192; Ali el-Kârî, *Tahtirü'l-taviyye bi-tahsinü'n-niyye* (nşr. Meşhûr Hasan Selmân), Beyrut-Amman 1409/1989; Ahmed b. Muhammed el-Hamevî, *Ğamzü 'uyûni'l-beşâ'ir*, Beyrut 1405/1985, I, 51-192; AcLûnî, *Keşfü'l-hafâ*, II, 430; Ömer Süleyman el-Eşkar, *Ma'kâsidü'l-mükellefîn*, Küveyt 1401/1981; Sâlih b. Gânim es-Sedlân, *en-Niyye ve eserühâ fi'l-ahkâmî's-şer'iyye*, Riyad 1404/1984; M. Cevâd Mağniyye, *Felsefetü'l-ahlâk fi'l-İslâm*, Beyrut 1404/1984, s. 121-132; M. M. Abdülhay, *en-Niyye fi'l-ahkâmî'l-fıkhiyye*, Kahire 1405/1985; M. Abdürraûf Behnesî, *en-Niyye fi's-şer'ati'l-İslâmiyye*, Kahire 1417/1987; M. Vahîdüddin Süvâr, *eş-Şekil fi'l-fıkhi'l-İslâmî*, Amman 1998; Yâsin b. Nâsir el-Hatib, *Kıssatü aşhâbi'l-cenne ve kıymetü'n-niyye fi's-şer'ati'l-İslâmiyye*, Mekke 1423, s. 75-135; Abdülhalim Abdüllatif el-Küfî, *Hüsnü'n-niyye ve eserühâ fi't-taşarrufât fi'l-fıkhi'l-İslâmî ve'l-kânûnî'l-medenî*, [baskı yeri yok] 2004 (Dârü'l-matbûâtü'l-câmiyye); Abdülhalim Ahmedî, "Taḥkîku şidkî'n-niyye 'inde'l-Ğazzâlî", *Mecelletü's-şer'a ve'd-dirâsati'l-İslâmiyye*, VI/13, Küveyt 1409/1979, s. 77-154; Abûd b. Der', "Davâbiṭu maḳâsidi'l-mükellef", *Mecelletü'l-hikme*, sy. 17 (1419), s. 189-250; sy. 18 (1420), s. 332-395.

İBRAHİM KÂFİ DÖNMEZ

NİZÂ-ı İLM ü DÎN (نزاع علم و دين)

Din-bilim çatışması konusunda
John W. Draper'in
kaleme aldığı eserini
Ahmed Midhat Efendi
(ö. 1912)
tarafından yapılan tenkitli
ve ilâveli tercümesi.

Tam adı *Nizâ-ı İlm ü Dîn: İslâm ve Ulûm* olan eser Ahmed Midhat Efendi'nin, Osmanlı idaresindeki ülkelerde misyonerlerin faaliyetlerinin ve İslâmiyet aleyhindeki yabancı yayınların doğuracağı zararları bertaraf etmek amacıyla gerçekleştirdiği çalışmalarından (bk. BEŞÂİR-i SİDK-ı NÜBÜVET-i MUHAMMEDİYYE; MÜDÂFAA) biridir. Kitabın aslı kimya, fizyoloji ve ilimler tarihi alanındaki eserleriyle tanınmış John William Draper'in, yayımlandığı yıllarda büyük yankı ve tepki uyandıran *History of the Conflict between Religion and Science* adlı eseridir (Londra 1874) ve Fransızca'ya yapılan çevirisinden Türkçe'ye aktarılmıştır. Kitabın "İslâm ve Ulûm" adını taşıyan ikinci başlığı, Ahmed Midhat'ın Draper'e yönelik tenkitlerini ve İslâmiyet'in ileri sürülen iddialarla ilişkisinin bulunmadığına dair görüşlerini içermektedir. Ahmed Midhat Efendi, mukaddime-de Draper ve eserleri hakkında kısa bilgi verdikten sonra benzer konularda yayın yapmış Batılı diğer yazarlara oranla onun ilmini ve ciddiyetini takdir ettiğini, on iki bölümden oluşan kitabının on bir bölümünü bazı tekrarları ve konu dışı bahisleri çıkararak çevirdiğini belirtir.

Draper'in eserinde sırasıyla ilmin kaynağı, Hristiyanlığın doğuşu, bir imparatorluk gücüne sahip olmasıyla geçirdiği dönüşümler ve ilimle ilişkisi, Tanrı'nın birliği fikriyle ilim arasındaki çatışma, bu çatışmanın Mısır, İran ve Arabistan'da nasıl ortaya çıktığı, ruhun mahiyeti, dünyanın tabiatı ve yaşı, hakikatin ölçüsü ve âlemin yönetimi konularında ilim-din çatışması, Latin Hristiyanlığı ve ilmin çağdaş medeniyetle ilişkisi incelenmiştir. Kitap aslında Hristiyanlığın, özellikle Katolikliğin ilmi verilerle aykırı olduğu ve kilisenin ilimlerin gelişmesini engellediği iddiasından hareketle kaleme alınmıştır. Ahmed Midhat da müellifin kanaatlerinin çoğuna katıldığını ifade eder ve Draper'in, eserinin birçok yerinde İslâm'ın ilimler karşısındaki tavrının Hristiyanlık'tan daha olumlu olduğu görüşlerini takdire karşılar. Ancak onun yer yer ileri sürdüğü İslâm'ın da ilme karşı ol-

duğu iddiasını kabul etmez. Ona göre Batılılar birçok meselede olduğu gibi ilme karşı tutumu açısından da İslâm'ı ya anlamak istememiş veya yanlış sonuçlar çıkarmışlardır. Ahmed Midhat'ın asıl maksadı ise -kitabının birçok yerinde ısrarla üzerinde durduğu gibi- Avrupa'daki olumsuz akımlara kapılan gençlere İslâm'ın yüceliğini anlatmaktır. Batı'da ilim ve felsefeye dayanılarak dine yapılan hücumlardan İslâm'ın etkilenmeyeceğini söyleyen Ahmed Midhat, bazı gençlerin İslâmiyet'in ilme verdiği değeri araştırmadan filozofça davranmak özentisiyle onları taklit etmeye kalkışmasını doğru bulmadığını ifade eder. Eserin birçok yerinde tekrarlanan bu ikazlarında (I, 199-201, 213-214; II, 238-240, 283-290; III, 374-376; IV, 75-76, 344-346 vb.) Ahmed Midhat'ın hitap ettiği zümre hakkında "gençlerimiz, genç mütefenninlerimiz, Avrupa lisanslarını ve ulûmunu okuyan gençlerimiz" gibi ifadeler kullanmasından din aleyhinde bazı akımların varlığından ciddi şekilde endişe duyduğu anlaşılmaktadır. Bu arada Ahmed Midhat, Draper'in eserinde İslâm tarihinin bazı olaylarına ve Hz. Peygamber'in hayatına dair çoğu kasıtlı üretilmiş yanlış bilgileri de düzeltir. İskenderiye Kütüphanesi'nin yakılması olayına, Resûlullah'ın rahip Bahîrâ'dan Hristiyanlık telkinleri aldığı, vahyin marazî bir hal ürünü olduğu gibi iddialara cevap verir. Müslümanların geri kalmışlığını kabul etmekle birlikte bunun doğrudan İslâm'a bağlanamayacağını belirtir.

Ahmed Midhat Efendi, Draper'e itiraz ve cevaplarında delil olarak kullandığı kaynakları yer yer zikreder; Gazzâlî ve İbn Rüşd en çok geçen isimler arasında yer alır. Özellikle Gazzâlî'nin dinle felsefe arasında uyumsuzluk bulunduğu görüşüne karşı İbn Rüşd'ün cevaplarını her iki müellifin *Tehâfüt*'lerinden iktibaslar yaparak açıklar. Felsefe ile İslâm dininin çatışmadığını ispat etmek için daha çok İbn Rüşd'ün görüşlerinden yararlanır ve Gazzâlî'nin filozofları tekfir edişine gerekçe gösterdiği görüşlerin Dehrîler'e ait olduğunu belirtir. Ahmed Midhat tercümenin beşinci bölümüne ilâve ettiği "İslâm ve Ulûm" başlıklı kısmın (II, 236-453) hemen hemen tamamını bu konuya ayırmıştır. Bu hususta kendisine Mûsâ Kâzım Efendi'nin yardım ettiğini söyleyerek onun eserlerinden ve şifahî takrirlerinden iktibaslarla bulunur. Bunların dışında kaynakları arasında İmam Muhammed (*es-Siyerü'l-Kebîr*), Fahrreddin er-Râzî, Seyyid Şerîf el-Cürcânî, Rahmetullah el-Hindî (*İzhârü'l-haḳk*), Ebû'l-Fidâ

(*Târîh*), Hüseyin Vâiz-i Kâşîfî (*Tefsîr-i Mevâkib*), Hocaâzâde Muslihüddin Efendi, Ali Kuşçu, Taşköprizâde, Feridun Bey (*Münşeâtü's-selâtin*), Âlûsîzâde (*Tefsîr*), İsmâil Ankaravî (*Mesnevî Şerhi*) ve Ahmed Rüşdü'nün (*Hall-i Mes'ele-i Tûfân*) adları geçmektedir. Yer yer Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, Senâî, Sa'dî-i Şîrâzî ve Ziyâ Paşa'dan beyitler zikreder. Batılı müelliflerden Sezar Kaneto, Viardot, Camille Flammarion ve Bernardin de Saint Pierre'in eserlerinden bahseder.

1 Ramazan 1313 (15 Şubat 1896) tarihinden başlayarak *Tercümân-ı Hakikat*'te tefrika edilen *Nizâ-ı İlm ü Dîn* daha sonra küçük boyda cüzler halinde toplam 2000 sayfaya yakın bir hacimde ve dört cilt olarak yayımlanmıştır (1897-1900). Eser üzerine Sema Ermiş tarafından yapılan yüksek lisans çalışmasında (bk. bibl.) bölümlerin geniş bir özeti verilmiş ve ele alınan meseleler incelenmiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

Ahmed Midhat, *Nizâ-ı İlm ü Dîn: İslâm ve Ulûm*, İstanbul 1313-18, I-IV; Orhan Okay, *Batı Medeniyeti Karşısında Ahmed Midhat Efendi*, Ankara 1975, bk. Fihrist; Sema Ermiş, *Ahmet Midhat Efendi'nin Nizâ-ı İlm ü Dîn Eserinde Din Bilim İlişkisi* (yüksek lisans tezi, 2004), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü; Cemil Aydın, "Türk Bilim Tarihi Yazımında 'Zihniyet', 'Din' ve 'Bilim' ilişkisi: Osmanlı Örneği", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, II/4, İstanbul 2004, s. 33-34.

M. ORHAN OKAY

NİZAM

(النظام)

Kâinatın yapısında bir düzen ve bilinçli tasarımın bulunduğu ifade eden terim.

İslâm düşüncesinde genellikle âlemdeki düzeni ifade etmek üzere *nizâm-ül-âlem* tamlaması kullanılır. Eski Yunan felsefesinde "âlem" anlamına gelen *kosmos* aynı zamanda "düzen" demektir. Pisagor'a kadar giden terimin bir düzen olarak âlemi ifade edişi Empedokles ile belirginlik kazanmıştır. Batı dillerindeki kozmetik (cosmetic) kelimesi de kosmos kökünden gelmekte olup terimin süs ve güzellik kavramıyla irtibatını göstermektedir. Arapça bir eserde âlem karşılığı kullanılan Grekçe *kûsmûs* teriminin "nizam" ve "süs" anlamlarını da içerdiği, dolayısıyla âlemin bir düzen içinde yaratılmış olmasıyla estetik bir âhenk taşımasının aynı kelimede ifadesini bulduğu belirtilmektedir (Câhiz, *ed-Delâ'il*, s. 67). Nizam kavramı etrafında zengin bir terminoloji geliştirmiş olan müslü-

manların asıl ilham kaynağı âlemi düzen, tasarım, ölçü, hesap, denge ve yasa kavramları ışığında resmeden çok sayıda kevnî âyetin bulunmasıdır.

Kur'an'da nizam kelimesi geçmez. Bununla birlikte kâinatta sarsılmaz bir düzenin bulunduğu, bu düzenin boş ve anlamsız olmadığı, kâinatın özellikle insan varlığına uygun yahut yararlı biçimde düzenlendiği ve bu düzenin Allah tarafından konulduğu Kur'an'ın temel mesajlarından birini oluşturmaktadır. Bazı âyetlerde bu mesaj, doğrudan doğruya düzen ve düzensizlik kavramlarına tekabül eden kelimelerle ifade edilmektedir. Buna göre her şey bir ölçüye göre yaratılmıştır (el-Furkân 25/2; el-Kamer 54/49). Bu ölçü uyarınca her şey kendine has bir yaratılış yahut tabiata sahip kılınmıştır (Tâhâ 20/50). Allah sadece yaratıp varlık vermekle kalmamış, yaratılışı belli bir tasarım uyarınca düzenlemiş ve yarattıklarına var oluş gayesini yerine getirebilmek için hangi yolu izleyeceklerini de göstermiştir (el-A'lâ 87/2-3). Allah'ın yaratmasında hiçbir düzensizlik görülmez; kozmik sistemde bir boşluk, bir düzensizlik bulmak mümkün değildir (el-Mülk 67/3). "Güneş ve ay bir hesaba göredir. Yıldızlar, bitkiler ve ağaçlar O'na secde eder. O, göğü yükseltmiş ve dengeyi (mizan) koymuştur" meâlindeki âyetle (er-Rahmân 55/5-7) gök cisimlerine ait hareketin bir denge yasası uyarınca matematik ilkelerine uygun biçimde gerçekleştiğine dikkat çekilmektedir. Aynı âyetle "yıldızlar" kelimesi bütün gök cisimleri, "ağaçlar" kelimesi bütün yeryüzü varlıklarını ifade etmekte ve bütün tabii varlıkların secde eylemiyle kendileri için konmuş yasalara boyun eğdiği ima edilmektedir (ayrıca bk. el-Hac 22/18). Göklerin ve yerin istese de istemese de uymak zorunda olduğu, fakat kozmik bir bilince işaret edecek şekilde isteyerek uyduğu bu yasa düzeni şu âyetle açıkça belirtilmektedir: "Sonra duman halindeki göğe yöneldi; ona ve yeryüzüne, 'İsteyerek veya istemeyerek gelin' dedi. İkisi de, 'İsteyerek geldik' dediler" (Fussilet 41/11). Aynı bağlamda güneşin, ayın ve bütün gök cisimlerinin buyruk altına alındığı (Lokmân 31/29), gök cisimlerinin kendileri için tayin edilmiş yörüngeden sapmaksızın gökyüzü denizinde yüzdüğü belirtilmiştir (el-Enbiyâ 21/33; Yâsîn 36/40). Bunun yanı sıra gökyüzünün bir güzellik duygusu uyandıracak şekilde yıldızlarla süslendiğini belirten âyetler (el-Hicr 15/16; es-Sâffât 37/6; Fussilet 41/12; Kaf 50/6; el-Mülk 67/5) düzene estetik bir tasarımın eşlik ettiğini belirtmektedir. Te-

leolojik bakış açısından düzen ve gaye kavramlarının birbiriyle ilişkisi (bk. GÂİYYET) Kur'an'da da öne çıkmaktadır. Âlemin oyun olsun diye (el-Enbiyâ 21/16) veya boşuna (Sâd 38/27) yaratılmadığını, insanın var oluşunun saçma olmadığını (el-Mü'minûn 23/115), bütün bir âlemin varlığının anlamlı bir amaca yönelik olarak yaratıldığını (el-Hicr 15/85) ifade eden âyetler aynı gerçeği vurgular. Ayrıca Kur'an'ın bildirdiğine göre kâinattaki her şey yeryüzündeki var oluş şartlarına uygun biçimde ve ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde insanın hizmetine verilmiştir. Nitekim, "Allah'ın göklerde ve yerde olanları buyruğunuz altına verdiğini, nimetlerini açık ve gizli olarak size bolca insan ettiğini görmüyor musunuz?" âyetindeki (Lokmân 31/20) ilâhî mesajın diğer birçok âyetle tekrar edildiği görülmektedir.

İslâm düşüncesi tarihinde çeşitli akımlara mensup müellifler, kâinattaki nizamın bir yaratıcının varlığını gösterdiği fikrini temellendiren deliller geliştirmeye gayret etmişlerdir. Mu'tezile düşünürü Câhiz'e (bazı yazmalarda hristiyan müellif Cibrîl b. Nûh el-Enbârî'ye) nisbet edilen *Kitâb-ü'd-Delâ'il ve'l-i'tibâr 'ale'l-halk ve't-tedbir* adlı eser doğrudan doğruya nizam delili geliştirmeye yönelik olarak telif edilmiştir. Astronomiden botaniğe, tıptan psikolojiye kadar içerdiği birçok alanda geliştirilen deliller, Gazzâlî'ye nisbet edilen *el-Hikme fi ma'lûkâtillâhi 'azze ve celle* adlı ünlü eserde de yer yer yansımalarını bulmuştur. Hristiyan rahibi Theodoret'in (V. yüzyıl) *De Providentia* adlı eserinde de irtibatlı görünen *ed-Delâ'il*'de (Davidson, s. 219) düzen ve tasarımı ifade etmek üzere "nizam, mülâme, telif, tedbir, takdir" kelimeleri kullanılmaktadır. Âlemi bütün müstemilâtı ile bir eve, insanın âlemdeki konumunu da ev sahibine benzeten müellif böyle bir evin sahibinin ihtiyaçları ve yararı için tasarlanması gibi âlemin de insan için tasarlandığını, bunun yalnızca âlemin bir yönetim, ölçü ve düzen ilkesine göre yaratıldığına değil bu yaratıcının tek olduğuna da açık bir delil teşkil ettiğini söylemektedir (*ed-Delâ'il*, s. 6; krş. Gazzâlî, *el-Hikme*, s. 4). Konuşmayı mümkün kılan fizyolojik tasarımın mükemmelliği, insan yapımı olan ve dinleyende hayranlık uyandıran bir müzik aletinin teknik tasarımıyla karşılaştırıldığında görülebilir. Teknik bir ürün sonuçta tabiatı takliden bir neticesi olduğuna göre tabiattaki tasarımın çok daha hayranlık uyandırıcı olması doğaldır (*ed-Delâ'il*, s. 47). Bu görüşler Câhiz'in otantik eserinde belirtilen, yaratılmışlardaki dü-